

Başvuru: 01.05.2024

Kabul: 21.06.2024

OnlineFirst: 30.06.2024

DOI: 10.37344/talim.2024.51

Copyright @ 2024 • ÖNDER

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/talim>

e-ISSN: 2630-5887

Haziran 2024 • 8(1) • 7-27

Orta Öğretim ve Lisans Fıkıh Müfredatlarının Karşılaştırılması (Türkiye-Suudi Arabistan Örneği) *

Sümeyye Uçur¹, Ahmet Ekşi²

Öz

Türkiye’de ve Suudi Arabistan’da örgün eğitimin hemen her kademesinde fıkıh konularına yer verilmektedir. Türkiye’de İmam Hatip liselerinde ve İlahiyat fakültelerinde daha yoğun bir şekilde yer alan fıkıh konuları, Suudi Arabistan’da eğitimin her kademesinde ve Şeriat fakültelerinde öğretilmesi hedeflenmektedir. Söz konusu eğitimler, Suudi Arabistan’da Hanbelî fıkıhı, Türkiye’de daha çok Hanefî fıkıhı merkeze alınarak yürütülmektedir. Bu çalışmada öncelikle Suudi Arabistan ile Türkiye’de ortaöğretim düzeyinde fıkıh konularının okutulduğu müfredatlar içerik bakımından karşılaştırılacaktır. Üniversitelerin müfredatlarında farklılıklar olabileceği dikkate alınarak yükseköğretim seviyesinde örnek olarak İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Şer’î İlimler Fakültesi ile Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim programları fıkıh derslerinin içerikleri bakımından mukayese edilecektir. Böylece elde edilen bulguların, fıkıh dersiyle ilgili yapılacak yeni müfredat çalışmalarına, oluşturulacak ders içeriklerine ve fıkıh öğretimi konusunda tecrübe paylaşımına katkıda bulunması beklenmektedir. Bu çalışmanı Fıkıh konusunda iki ülke arasında bir tecrübe paylaşımına olanak tanınmasının yanı sıra Tefsir, Hadis, Kelam gibi diğer alanlarda benzer çalışmalara da örneklik teşkil edecektir. Ayrıca bu ülkelerin her birinin eğitim kurumlarından alınan diplomaların diğer ülke tarafından denkliğinin kabul edilmesine ve Üniversiteler arası öğrenci değişim programlarına veri sunacak olması, bu çalışmayla ulaşılmak istenen hedeflerden bir diğeridir. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle ilgili ülkelerin incelemeye konu olan eğitim düzeylerindeki fıkıh konularını içeren öğretim programları taranarak her bir düzeyde yer alan fıkıh dersleri tespit edilmiştir. Sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için ilgili öğretim programlarına uygun olarak yazılmış olan ders kitaplarının içerikleri incelenmiştir. Bununla beraber ilgili fakültelerin mezunlarıyla kişisel görüşme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh, Fıkıh müfredatı, Örgün öğretim, Türkiye, Suudi Arabistan

* Bu çalışma, Doç. Dr. Ahmet Ekşi danışmanlığında Sümeyye Uçur yürütücülüğünde “2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı” 2023/2 dönemi içerisinde desteklenen 1919B012333333 nolu proje kapsamında yapılmıştır.

¹ Yetkilendirilmiş yazar: Sümeyye Uçur, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Email: ucursumeyye@outlook.com, ORCID: 0009-0007-0804-0460

² Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, Email: aeksi72@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3218-7837.

Comparison of Secondary Education and Undergraduate Fiqh Curricula (The Case of Turkey-Saudi Arabia)

Abstract

In Turkey and Saudi Arabia, fiqh is taught at almost every level of formal education. In Turkey, fiqh is taught more intensively in Imam Hatip schools and faculties of theology, while in Saudi Arabia it is aimed to be taught at all levels of education and in Sharia faculties. In Saudi Arabia, these trainings are centered on Hanbalī jurisprudence, while in Turkey they are centered on Hanafi jurisprudence. In this study, first of all, the curricula in which fiqh subjects are taught at the secondary education level in Saudi Arabia and Turkey will be compared in terms of content. Considering that there may be differences in the curricula of universities, at the higher education level, for example, the curricula of Imam Muhammad bin Saud University Faculty of Shar'i Sciences and Kocaeli University Faculty of Theology will be compared in terms of the content of fiqh courses. Thus, it is expected that the findings obtained will contribute to the new curriculum studies on fiqh, the course contents to be created and the sharing of experience in fiqh teaching. In addition to enabling an exchange of experience between the two countries in Fiqh, this study will also set an example for similar studies in other fields such as Tafsir, Hadith and Kalam. In addition, the fact that each of these countries will provide data for the acceptance of the equivalence of the diplomas obtained from the educational institutions of each of these countries by the other country and for student exchange programs between universities is another of the goals to be achieved with this study. Therefore, in this study, first of all, the curricula of the relevant countries that include fiqh subjects at the education levels subject to the study were scanned and the fiqh courses at each level were identified. In order to make a healthy comparison, the contents of the textbooks written in accordance with the relevant curricula were examined. In addition, personal interviews were conducted with graduates of the relevant faculties.

Keywords

Fiqh, Fiqh curriculum, Formal education, Turkey, Saudi Arabia

مقارنة مناهج الفقه في التعليمي الثانوي والجامعي

(تركيا والمملكة العربية السعودية أنموذجاً)

الخلاصة

موضوعات الفقه أخذت حيزاً في كل مراحل التعليم الرسمي التركي والسعودي، والذي يُطمح إليه هو اعتماد المواد الفقهية المُكثَّفة في المدارس الدينية التركية (مدارس الأئمة والخطباء) وكليات العلوم الإسلامية التركية مناهج رسمية في المدارس الدينية وكليات الشريعة في المملكة العربية السعودية. يتركز محور الموضوع عن المذهب المتبع في التعليم وهو الفقه الحنبلي في المملكة العربية السعودية بينما معظم الفقه التعليم التركي هو الفقه الحنفي. في هذا البحث سيتم أولاً: مقارنة محتوى المواد الفقهية في مراحل التعليم الثانوي لكلا البلدين. وسيؤخذ بالاعتبار الفروق والاختلافات بين كلا المنهجين في التعليم الجامعي، وستتم المقارنة بين كلية الشريعة في جامعة الإمام محمد بن سعود وكلية العلوم الإسلامية في جامعة قوجه أيلي (كوجايلي). يُتوقع من النتائج التي ستصدر عن هذا البحث إصدار دراسات جديدة لمحتويات الدرس الفقهي وأن يساهم في تبادل الخبرات العلمية في هذا الموضوع. إضافة إلى ذلك فهذا البحث سيكون نموذجاً لأبحاث التخصصات الشرعية الأخرى كعلم

التفسير والحديث والعقيدة، والهدف الأخير المتوقع من هذه الدراسة والذي ينبغي تحقيقه هو أن الوثائق الدراسية القادمة من المؤسسات التعليمية في كلا البلدين سيتم قبولها ومعادلتها أيضاً، وكما سيتم لاحقاً توفير برامج البعثات الطلابية بين جامعات البلدين. ولهذا السبب تم البدء أولاً بعملية مسح للمناهج المحتوية على المقررات الفقهية في كل مراحل التعليم لكلا البلدين، ولتكون المقارنة سليمة وصحيحة تم فحص فهرس الكتب الدراسية الفقهية، فضلاً عن ذلك فقد تم إجراء مقابلات مع خريجي كلا الكليتين المذكورتين.

الكلمات المفتاحية

الفقه، المقررات الفقهية، التعليم الرسمي، تركيا، المملكة العربية السعودية.

Giriş

İnanç esaslarından sonra dinin ikinci önemli halkasını insanların davranış biçimlerini ifade eden ameller oluşturur. Bunlara ahlak da eklenince İslâmî hükümler; itikadî, amelî ve ahlakî olarak üç grupta ele alınır. Temel İslâmî ilimler de bu ana konular etrafında şekillenip gelişmiştir. Bu ilimlerden amelle ilgili olanı, fıkhıdır.

Amel yönünden insanların hak ve sorumluluklarıyla ilgili hükümleri tespit edip yorumlayan fıkıh, Müslüman birey ile Allah arasındaki kul-Rab ilişkileri anlamına gelen ibadetler ile bireyin bireyle ve bireyin toplumla münasebetlerini düzenleyen muamelat hükümlerini konu edinir. Ayrıca söz konusu ilkelere aykırı davranış gösterenler için gerekli müeyyidelerle birlikte bütün bu kurallar ve bunların özel kaynaklardan çıkarılma yöntemlerini belirler. Söz konusu kuralların içtihat ve istidlâl yoluyla elde edilmiş yöntemi de *fıkıh usulü* ismiyle özelleşmiştir.³

İslâm'ın hayata açılan penceresi ve pratiği olarak nitelendirebileceğimiz *fıkıh* ile özel de fıkıh genelde bütün İslâmî ilimlerin metodolojisi diyebileceğim *fıkıh usulü*, İslâmî ilimlerin tedrisatında kendisine önemli bir yer edinmiştir. Dinî eğitimin verildiği her bölgede, devlette, okulda ve kurumda bu ilim dalı ilk sıralardan öğretilen ilim olmuştur. Ayrıca zamanın ve şartların değişmesiyle fıkıhın konularını yeniden yorumlama ihtiyacı bu ilmi daima gündemde tutmuş, eğitim ve öğretimini sürekli kılmıştır. Ancak ülkelerin eğitim yaklaşımının ve içinde bulunduğu şartların farklı olması ile söz konusu ülkelerde aynı mezhep görüşlerinin hâkim olmaması, fıkıh müfredatlarının, fıkıh derslerinde okutulan kitapların ve eğitim yöntemlerinin de farklı olmasını beraberinde getirmiştir. Bu araştırmada öncelikle orta öğretim ile lisans öğretimi müfredatları merkeze alınarak Türkiye ile Suudi Arabistan arasında bir karşılaştırma yapılacaktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Raşit Küçük tarafından yapılan “İlâhiyat Fakültelerinin Ders Programları ve Bazı Düşünce ve Teklifler”⁴, Orhan Canpolat tarafından yapılan “Arap Ülkelerinde İlâhiyat Fakültelerinin Yapılanması, Eğitim Sistemi ve Mezunlarının İstihdam Alanları”⁵, Yusuf Eşit tarafından yapılan “Ürdün’de Fıkıh

³ Ahmet Yaman, Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 14.

⁴ Raşit Küçük, “İlâhiyat Fakültelerinin Ders Programları ve Bazı Düşünce ve Teklifler”, *Dem Dergi* 8/4 (Ocak- Nisan 2011), 54-58.

⁵ Orhan Canpolat, “Arap Ülkelerinde İlâhiyat Fakültelerinin Yapılanması, Eğitim Sistemi ve Mezunlarının İstihdam Alanları”. *Dem Dergi* 8 (Ocak- Nisan 2011): 80-85.

Dersleri”⁶, Yusuf Bahri Gündoğdu tarafından yapılan “Suudi Arabistan Eğitim Sistemi”⁷, Ahmad Yousef al-Hassan Gabarin tarafından “İslam Ülkelerindeki Yüksekokullarda Bilim Tarihi Dersinin Müfredata Eklenmesi Üzerine”⁸ başlığıyla sunulan tebliğ ve Mustafa Kırkız tarafından kaleme alınan “el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim”⁹ gibi çalışmalar ilgili alana katkıları bakımından çok değerli olmakla beraber sadece ilgili ülkeleri tek yönlü ele alan çalışmalardır. Bu çalışma ise yukarıda zikredilen çalışmalara ilave olarak Türkiye’deki Fıkıh öğretimiyle benzerlerini karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Elde edilen neticelerle de iki ülke arasında fıkıh öğretimi özelinde tecrübe paylaşımına zemin oluşturması bu çalışmanın birincil hedefidir. Aynı şekilde ilerleyen yıllarda her iki ülkede yapılacak müfredat çalışmalarına, iki ülke arasında diploma denkliklerine ve öğrenci değişim programlarına veri sunulması ve diğer İslâmî ilimler alanında yapılacak benzer çalışmalara örneklik teşkil etmesi de bu çalışmayla ulaşılmak istenen hedeflerdendir.

1. Suudi Arabistan’da Fıkıh Dersleri

Suudi Arabistan Krallığı 1351/1932 yılında Abdulaziz b. Abdurrahman es-Suud’un Hicaz ve Necd bölgelerini tek yönetim altında toplamasıyla kurulmuş olan bir İslâm devletidir. Ülkenin doğusunda Arap Körfezi, Katar; batısında Kızıldeniz, Akabe Körfezi; kuzeyinde Ürdün, Irak ve Kuveyt; güneyinde Umman ve Yemen bulunur. Başkenti Riyad olan ülke 2020 yılı itibariyle 35.013.414 nüfusa sahiptir.¹⁰Suudi idari yapısı ve hukuk sistemi İslâm şeriati üzerine kurulmuştur. Hukuk sistemlerinde ve eğitim sistemlerinde Hanbelî mezhebinin ve vehhâbî anlayışın etkisini görmek mümkündür.

Altı yıl ilkokul (İbtidâiyye), üç yıl ortaokul (Mutavassıta) ve üç yıl lise (Sâneviyye) olmak üzere 6+3+3 şeklinde bir sistem uygulayan Suudi Arabistan’da örgün eğitim toplamda 12 yıldır. Dönemler 3 aşamadan oluşur ve devlet okullarında kitaplar, okul servisleri ve bütün eğitim giderleri devlet tarafından karşılanmaktadır.

1.1. İlkokul Müfredatında Fıkıh Konuları

Suudi Arabistan’da fıkıh dersleri örgün eğitim sistemi içerisinde ilkokul ve ortaokulu kapsayacak şekilde 1.sınıftan 9.sınıfa kadar Dirâsetü’l-İslâmiyye (İslâmî İlimler Dersleri) adı altında haftada beş saat olarak verilmektedir.¹¹

İlkokul birinci sınıfta; Dirâsetü’l-İslâmiyye dersinin “Fıkıh ve Sülûk” başlıklı ünitesinde; Kur’ân-ı Kerîm’in yüceliği, Peygamberimizin hayatı, selamlaşma¹², ana-babaya iyilik, öğretmen hakkı, ihtiyaç

⁶ Yusuf Eşit, “Ürdün’de Fıkıh Dersleri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 459-487.

⁷ Yusuf Bahri Gündoğdu, “Suudi Arabistan Eğitim Sistemi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (2013), 135-158.

⁸ Ahmad Yousef al-Hassan Gabarin, “İslam Ülkelerindeki Yüksekokullarda Bilim Tarihi Dersinin Müfredata Eklenmesi Üzerine”, çev. Salim Aydıöz, *Dört Öge* 4/8 (Ekim 2015), 191-199.

⁹ Mustafa Kırkız, “el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 167-189.

¹⁰ Vizâretü’l Hâriciyye, Erişim: 25 Nisan 2023, <https://www.mofa.gov.sa/ar/Pages/default.aspx>.

¹¹ Vizâretü’l Talîmi delîlü’l hutati’d-dirâsiyye, Erişim: 18 Eylül 2023, <https://www.moe.gov.sa/ar/education/generaleducation/StudyPlans/Documents/Study-plans-1445.pdf>

¹² Dirâsetü’l-İslâmiyye, *es-saffü’l-evvelü’l-ibtidâi/el-faslü’d-dirâsiyyü’l-evvel* (Riyad: Vizâretü’l-Ta’lim, 1442), 34-58.

giderme âdâbı, temizlik¹³, abdest, namaz, namazın kılınışı ve namazı bozan durumlar¹⁴ konuları yer almaktadır.

İkinci sınıfta; insanlarla iletişim âdâbı, zikirler ve dualar, temizlik âdâbı¹⁵, yeme-içme âdâbı, mülkiyetin korunması, abdest, namazın önemi¹⁶, namazın keyfiyeti, namaz tenbihatı¹⁷ konuları ele alınmıştır.

Üçüncü sınıfta; necâsetten taharet, teyemmüm, namazın dindeki yeri ve şartları¹⁸, mescide giriş-çıkış âdâbı, cemaatle namaz, Âyete'l-kürsî, dua¹⁹, şakalaşma ve konuşma âdâbı, oturup kalkma ve giyinme âdâbı, günlük hayat (erken uyuyup erken kalkma, uykudan uyanınca edilen dua, namazı vaktinde kılma, Kur'ân-ı Kerim okuma alışkanlığı)²⁰ gibi konular işlenmektedir.

Dördüncü sınıfta; suyun önemi ve kısımları (temiz ve kirli sular), abdest (farzları, sünnetleri, abdesti bozan hususlar) ve temizlik²¹, mest üzerine mesh, teyemmüm, namazın dindeki yeri ve vakitleri²², namazın rükünleri ve vâcipleri, namazdan sonraki zikirler²³; beşinci sınıfta ise ezan ve kamet, namaza gitmenin ve namazı beklemenin âdâbı, namazın dindeki yeri ve hükmü²⁴, namazın kılınışı, sünnetleri, mekruhları, cuma namazı, sehiv secdesi²⁵, özür sahibinin namazı, imamlık hükümleri, nafîle namazlar ve namaz kılmanın yasak olduğu vakitler²⁶ konuları işlenmektedir.

Altıncı sınıfta ise; cuma namazı, bayram namazları, istiskâ namazı, küsûf namazı²⁷, cenaze namazı, zekât, sadaka²⁸, oruç, hac ve umre²⁹ konularına yer verilmiştir.

1.2. Ortaokul Müfredatında Fıkıh Konuları

Ortaokulda Dirâsetü'l-İslâmiyye dersinde Fıkıh başlığı altında ilk sınıfta; tahâret, abdest, mesh, teyemmüm, ezan ve kamet, namazın dindeki yeri ve fazileti, namaza gitme âdâbı ve namazın kılınışı³⁰, namazın şartları, rükünleri, vâcipleri, sünnetleri, mekruhları, namazı bozan hususlar, sehiv secdesi³¹, nafîle namazlar, istiskâ, küsûf ve hüsûf namazları, cemaatle namaz, yolcu namazı, cuma namazı, bayram namazları, cenaze hükümleri³² konuları ele alınmaktadır.

Sekizinci sınıfta; zekâtın dindeki yeri ve vücûb şartları, zekât malları, zekâtın ödenmesi, fitır sadakası ve nafîle sadaka³³, oruç ve hükümleri (oruca bozan durumlar, ramazanda oruç tutmamayı mübah kılan haller,

¹³ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1442), 28-54.

¹⁴ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 26-63.

¹⁵ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü'l-evvel* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1442), 26-56.

¹⁶ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâniü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 28-66.

¹⁷ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâniü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 22-53.

¹⁸ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü'l-evvel* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1444), 32-55.

¹⁹ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 32-60.

²⁰ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-ibtidâi/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 32-68.

²¹ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'r-râbiü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 64-93.

²² Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'r-râbiü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 154-168.

²³ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'r-râbiü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 220-251.

²⁴ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-hâmisü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 86-114.

²⁵ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-hâmisü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 188-230.

²⁶ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-hâmisü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 316-349.

²⁷ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *Es-saffü's-sâdisü'l-ibtidâiyyü/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 74-105.

²⁸ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâdisü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 166-179.

²⁹ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâdisü'l-ibtidâi/el-fusülü'd-dirâsiyyetü's-selâse* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443), 252-271.

³⁰ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü'l-evvel* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1442), 122-182.

³¹ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1444), 114-143.

³² Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü'l-evvelü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1444), 112-160.

³³ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâniyyü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü'l-evvel* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1444), 113-143.

kadir gecesi ve i'tikâf, orucun müstehapları, nafîle oruçlar), hac ve umrenin faziletleri vevücüb şartları³⁴ ile kurban³⁵ konuları işlenmektedir.

Dokuzuncu sınıfta helal kesimle ilgili meseleler, avlanma ve hayvanlara karşı muamele, misafirlik, yeme içme âdâbı, haram olanı yemeyi mübah kılan haller ve tedavi yolları³⁶, yeminler, cihad, giyinme-süslenme³⁷, hayız, nifas ve istihaze, izin isteme âdâbı (başkasının evine ve özel yerlere girerken izin alma), İslâm Şeriatî'nin özellikleri³⁸ konuları yer almaktadır.

1.3. Lise Müfredatında Fıkıh Dersleri

Lisenin ilk yılı öğrencilerin eğilimlerine yönelik karar alabilecekleri hazırlık mahiyetindedir. Bu yıl öğrenciler ortak dersler aldıktan sonra ikinci sınıftan itibaren Düz Lise, Bilgisayar Bilişimi ve Mühendislik, Sağlık, İşletme ve Şer'î İlimler bölümlerinden birini seçebilmektedir. Ortak olan sınıfta hem fıkıh ismiyle hem de fıkıhın konularının işlendiği bir ders bulunmamaktadır.³⁹ İkinci sınıftan itibaren öğrencilerin seçebilecekleri bölümlerden biri olan Şer'î İlimler programında müstakil birer fıkıh ve fıkıh usulü dersi yer almaktadır. Bu programın üçüncü yılında Fıkıh 1 dersi haftada 3 saat (+1 e-aktiviteler), Fıkıh usulü dersi haftada 3 saat (+1 e-aktiviteler), Fıkıh 2 dersi ise haftada 5 saat (+2 e-aktiviteler) şeklinde işlenmektedir. Fıkıh 1 kitabında Fıkıh ilmine giriş, nikahın hükümleri, talakın hükümleri, alışveriş, haram olan alışverişler, taksitle ödeme ve banka işlemleri, şirketler, vekâlet, âriyet, icâre, buluntu mal, cinayât konuları yer almaktadır.⁴⁰ Fıkıh 2 kitabında ise muâmelât, ferâiz, fıkıh usulü⁴¹ konuları yer almaktadır.⁴²

1.4. Lisans Programları Müfredatında Fıkıh Dersleri

İslâm ülkelerinde Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinin mukâbili olarak Külliyyetü's-Şerî'a⁴³, Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye⁴⁴, Külliyyetü Usûli'd-Dîn⁴⁵, Külliyyetü't-Da'va ve Usûli'd-Dîn⁴⁶ gibi isimlerle adlandırılmıştır. Bu çalışmada Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'da bulunan İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Külliyyetü's-Şeria'nın fıkıh müfredatı incelenecektir.

İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi'nin temeli Kral Abdulaziz el-Suud bin Abdurrahman'ın, dönemin Suudi Arabistan müftüsü olan Muhammed bin İbrahim eş-Şeyh'ten bir ilim enstitüsü kurmasını talep etmesiyle atılmıştır. Başta enstitü olan İmam Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi 1373/1953 yılında Riyad'da yalnızca Şeriat Fakültesi olarak kurulmuştur. 1394/1974 ise farklı bölümleri olan bir

³⁴ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâniyyü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1443), 120-144.

³⁵ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâniyyü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1444), 108-135.

³⁶ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü'l-evvel* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1444), 110-156.

³⁷ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâni* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1444), 128-157.

³⁸ Dirâsetü'l-İslâmiyye, *es-saffü's-sâlisü'l-mutavassıt/el-faslü'd-dirâsiyyü's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1444), 122-145.

³⁹ Vizâretü't-Talimi delilü münessiki'l-mesârâti, Erişim: 16 Eylül 2023, <https://www.moe.gov.sa/ar/education/generaleducation/StudyPlans/Documents/%D8%AF%D9%84%D9%8A%D9%84%20%D9%85%D9%86%D8%B3%D9%82%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA%2030-11-2021.pdf>, 14.

⁴⁰ *Dirâsetü'l-İslâmiyye: Fıkıh 1* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1443).

⁴¹ Fıkıh usulü ilminin başlangıcı, şer'î hükümler, deliller, elfaz bahisleri, fetvâ ve istiftâ gibi konuları içerir.

⁴² *Dirâsetü'l-İslâmiyye: Fıkıh 2* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lim, 1443).

⁴³ Bk. <https://sharia.ju.edu.jo/Home.aspx> (Ürdün), Erişim: 21 Nisan 2024.

⁴⁴ Bk. <https://iu.edu.sa/FacultyofQuranandIslamicStudies> (Suudi Arabistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

⁴⁵ Bk. <https://www.iu.edu.pk/usuluddin/> (Pakistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

⁴⁶ Bk. <https://uqu.edu.sa/coldawa> (Suudi Arabistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

üniversiteye dönüştürülmüştür. Üniversite ilk zamanlarda İslâmî ve İnsanî Bilimler ağırlıklı bir eğitim verse de zamanla gelişerek tıp, mühendislik alanlarını da bünyesine dahil etmiştir.

Bünyesinde 14 Fakülte (93 anabilim dalı), 8 Yüksek İlmî Enstitü (Suudi Arabistan ve Endonezya, Cibuti gibi farklı ülkelerde), 70 İlmî Enstitü bulunan İmam Muhammed bin Suud İslâm Üniversitesi'ne dışarıdan başvuran yabancı öğrenciler için 2 yıl zorunlu Arapça eğitimi verilmektedir. Eğitimin her kademesinde olduğu gibi sınıflarda cinsiyet ayrımı düzeni üniversite de devam etmektedir. Erkek-kadın öğrencilerin eğitim binaları ayrıdır. Erkek öğretim görevlileri bayan sınıflarına fiziki olarak girememekte, her öğrencinin masası üzerinde bulunan tableten dersleri takip edebilecekleri şekilde eşzamanlı ders verebilmektedirler.

Üniversitenin yapı taşı olan Külliyyetü-ş Şerîa (Şer'î İlimler Fakültesi) 1373/1953 yılında Riyad'da kurulmuştur. Suudi Arabistan'ın ilk fakültesidir. Şeriat Fakültesi fıkıh ağırlıklı ilerlerken Hicri 1394/1395'te ikinci anabilim dalı olan Külliyyetü'd-Da've ve Usûlü'd-Din anabilim dalına ayrılmıştır. Zaman içerisinde bu dal müstakil bir fakülte hâlini almıştır.

Hicri 1395-1396 yılında Şeriat fakültesinde fıkıh ve fıkıh usûlünde; Hicri 1399-1400 yılında Sakafetü'l-İslâmiyye (İslâm Kültürü) dalında yüksek lisans eğitimi başlamıştır. Yine aynı yılda Şeriat Fakültesi'nde İslâm İktisadî Anabilim Dalı açılmıştır. Bu anabilim dalı 28 sene sonra Külliyyetü'l-İktisâd ve'l-Ulûmu'l-İdâriyye (İktisat ve İdari İlimler Fakültesi) adıyla müstakil bir fakülte hâlini almıştır.

Şeriat Fakültesi'ne sınava tabi tutulmadan lise diploma puanı ile girilmektedir. Toplamda 4 sene 8 dönemden oluşur. Arapça bilmeyen öğrenciler üniversitenin 2 yıllık zorunlu dil eğitimine tabi olur. Dışarıdan gelen öğrenciler için senenin belli zamanlarında kayıt ilanı açan fakülte, başvuran öğrencileri yeterliliklerine göre (Hafız, imam hatip, diploma puanı) kabul etmektedir. Refah-Yol Hükümeti döneminde dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın ricasıyla bu fakülte en fazla Türk öğrenci kabul ettiği dönem olmuştur. İlgili dönemde Suud Devleti bu öğrencilere maddi-manevi destek sağlamıştır. Bu fakülteden mezun olan erkek öğrenciler hâkim, savcı, avukat müftî, imam-hatip, muhtesip, İslâmî bankalarda şer'î heyette ve şer'î araştırmalar merkezinde görev alabilmektedir. Kadın mezunlar ise öğretmen, Kur'ân kursu öğreticisi ve eğitim bakanlığında müfettiş olabilmektedirler.⁴⁷

1.4.1. Şeriat Fakültesi'nin Zorunlu Fıkıh Dersleri

Üniversitelerde okutulan derslerin müfredatlarında az da olsa bazı farklılıklar olduğu için bu başlık altında örneklem olarak İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nin fıkıh müfredatı incelenecektir.⁴⁸

1.4.1.1. Fûrû Fıkıh

İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi'nin Şeriat Fakültesi'nde fıkıh müfredatı sekiz dönem boyunca ders kitabı olarak takip edilen *Hâşiyetü'r-Ravzi'l-Mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni*⁴⁹ kitabının içeriğine göre oluşturulmuştur. Bu kitabın aslını, Hanbelî fakihî ve usûlcüsü olan İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö.

⁴⁷ Esra Karataş, (İmam Muhammed b.Suud İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi mezunu) Kişisel görüşme, Ekim, 2023.

⁴⁸ Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü'ş-Şerîa tavsîfü bernâmicî'ş-şerîati, Erişim: 1 Ocak 2024, https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/study_programs/Documents/khnew.pdf, 15-19.

⁴⁹ Abdurrahman bin Muhammed bin Kasım el-Asimî en-Necdi Riyad alimlerinden, *Hâşiyetü'r-Ravzi'l-Mürbi' Şerhi Zed el- Mustakni*, (1400 hicri, 1.basım).

620/1223) fıkıh eğitiminde ders kitabı olarak kullanılmak üzere yazılan ve Hanbelî ulemâsı tarafından hayli rağbet gören, birçok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışmasına konu olan *el-Mukni*⁵⁰ oluşturmaktadır. Söz konusu kitabı İmam el-Haccâvî (ö. 968/1560) *Zadi'l-müstekni* adıyla ihtisar etmiş, İmam Buhûfî (ö. 1051/1641) ise bu kitabı *el-Ravzû'l-mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni* adıyla şerh etmiştir. İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi'nin Şeriat Fakültesi'nde fıkıh derslerinde okutulan kitap ise bu şerh üzerine Abdurrahman bin Muhammed bin Kâsım el-Asimî'nin (ö. 1392/1972) yazdığı *Hâşiyetü'r-Ravzî'l-mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni* kitabıdır.⁵¹ Kitap, Hanbelî mezhebinin görüşlerini esas almakla birlikte diğer mezhep görüşlerini de ihtiva etmektedir.⁵²

Birinci dönem:

Fıkühü'l-İbâdât 1 (İbadetler Fıkhu 1): Fıkıh ilminin tanımı, tahâret, tuvalet adabı, Peygamberimiz'in (s.a.v.) insanın fitratının gereği yapması gereken kişisel bakım, misvak kullanma, abdest, mesh, gusül, teyemmüm, necâset, hayız, istihaza, nifas ve namaz hükümleri işlenmektedir.

Tarihü'l-Fıkıh (Fıkıh Tarihi): Bu derste takip edilen belirli bir kaynak olmamakla beraber çeşitli dokümanlarla Peygamberimiz zamanı fıkıhından mezheplerin oluşumuna kadar fıkıh ilminin kronolojik evreleri ele alınmaktadır.

İkinci dönem:

Fıkühü'l-İbâdât 2 (İbadetler Fıkhu 2): Sehv secdesi, nafîle namazlar, özür sahibinin namazı, bayram namazları, cenaze ve hükümleri, zekât, sadaka gibi konulara yer verilmiştir.

Üçüncü dönem:

Fıkühü'l-İbâdât 3 (İbadetler Fıkhu 3): Bu dönemin müfredatında oruç, hac, umre, kurban, akîka, cihad, devletler arası münasebetler konuları yer almaktadır.

Dördüncü dönem:

Fıkühü'l-Muâmelât 1 (Muâmelât Hukuku 1): Bu derste alışveriş hükümleri ele alınmaktadır.

Beşinci dönem:

Fıkühü'l-Muâmelât 2 (Muâmelât Hukuku 2): Bu dönemin müfredatında hacr, vekâlet, şirketler, müzâraa, icâre, âriyet, gasp, vedâa, ihyâü'l-mevât, lukata ve lakît, vakıf, hibe, vasiyetler, köle azat etme konuları işlenmektedir.

Altıncı dönem:

Fıkühü'l-Ûsra 1 (Aile Hukuku 1): Bu derste nikâh, mehir, eşlerin hakları, hul', talâk konuları ele alınmaktadır.

el-Bahsü'l-İlmî (İlmî Araştırma): Bu derste fıkıh ilmi kapsamında tez hazırlama aşamaları, ilmî araştırma yaparken izlenecek yollar öğrencilere öğretilir.

Yedinci dönem:

⁵⁰ Ferhat Koca, "Muvaffakuddin İbn Kudâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/140.

⁵¹ Karataş, Kişisel görüşme, Ekim 2023.

⁵² Bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım Âsimî Necdî, *Hâşiyetü'r-Ravzî'l-mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni'*, nşr. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Cibrîn, Sa'd b. Abdurrahman b. Kâsım, 7 Cilt, 6. Baskı (y.y.: y.y., 1416).

Fıkhü'l-Üsra 2 (Aile Hukuku 2): Bu dönemde îlâ, zihâr, liân, iddet, yas tutmak, emzirme, nafaka, hidâne konuları işlenmektedir.

Fıkhü'l-Hudûdve't Ta'zirât (Hadler ve Tazirler): Ceza hukukunun ele alındığı bu dönemin müfredatında zina, kazf, sarhoşluk, yol kesme, isyancılar ile dinden dönenlere verilen cezalarla beraber tazir cezaları ele alınmaktadır.

Fıkhü'l-Cinâyât (Suçlar): Cinayetlerin tanımı, kısâs, diyet, diyeti üstlenen kişiler, katilin kefareti konuları işlenmektedir.

Sekizinci dönemde:

Fıkhü'l-At'îmeti ve'l-Eyman (Yiyecek, içecek ve yeminler): Yiyecek-içecek, kurban, avcılık, yeminler, nezir konuları işlenmektedir.

Fıkhü'l-Kadâ (Yargılama Hukuku): Bu derste İslâm'da hakimlik ve şartları, âdâpları, hüküm verme çeşitleri, davalar ve deliller, şahitlik, yemin, ikrar ve diğer ispat vasıtaları gibi konular işlenmektedir.

Fıkhü'l-Nevâzil (Güncel Fıkhî Meseleler): Öncelikle güncel meselelerle kastedilen durumların ve bunları bilmenin öneminden bahsedilen bu derste; ibadetlerde, muâmelâtta, aile hukukunda, cinayetlerde, hadlerde, yiyecek- içeceklerde ve hüküm vermede karşılaşılan güncel dini meseleler ve bunlarla ilgili fıkhî çözümler ele alınmaktadır.

İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Şer'î İlimler Fakültesi'nde okutulan bir diğer fıkıh dersi ise Miras (Ferâiz) dersidir. Beşinci dönemden itibaren üç dönem süresince okutulan bu derste şu konulara yer verilmektedir:

Beşinci dönem: İslâm'dan önce ve sonra miras hükümleri, mirasa engel durumlar, mirasçılar ve çeşitleri işlenmektedir.

Altıncı dönem: Asabe, mirasın dağıtımı, mirastan mahrum olanlar, münâseha konuları işlenmektedir.

Yedinci ve son dönem: Bu dönemde terikenin paylaşımı, hüsnânın, hamile kadının, ana rahmindeki çocuğun, mefkûdun, yıkık altında kalan ve boğulanların ve zevi'lerhâmın mirası yer almaktadır.⁵³

1.4.1.2. Usûlü'l-Fıkh (Fıkıh Usûlü)

İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde usûl müfredatı, Hanbeli mezhebine bağlı kalınarak yazılan *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fıkh'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* kitabına göre tanzim edilmiştir.⁵⁴ İki ciltten oluşan bu kitap zaman zaman diğer mezhep görüşlerine de yer verilmiştir.⁵⁵ Aşağıda içerikleri hakkında da bilgi verilecek olan usûl dersleri 8 dönem boyunca zorunlu olarak ilgili fakültenin müfredatında yer almaktadır.

Birinci dönem:

El-Hükümü's-Şer'î (Şer'î Hüküm): Usûlü'l fıkha giriş, vaz'i ve teklifi hükümler.

⁵³ Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü's-Şeria el-mukarrarâtülletî yer'âhe kısmü'l-fıkhî fi merhaleti'l-bakâlûriyyûs Erişim: 13 Ocak 2024, https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/Pages/alfeqh_historry_271214361.aspx.

⁵⁴ Karataş, Kişisel Görüşme, Ekim, 2023.

⁵⁵ Ebû Muhammed MuvaffakuddînAbdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fıkh'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, 6. Basım (Riyad: Dârü'l Âsime, 1419).

İkinci Dönem:

Edilletü'l-Ahkâm 1 (Hükümlerin Delilleri 1): Bu derste deliller ve çeşitleri, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet delilleri konuları yer almaktadır.

Üçüncü dönem:

Edilletü'l-Ahkâm 2 (Hükümlerin Delilleri 2): Nesh ve icmâ konularına tafsilatlı bir şekilde yer verilmektedir.

Hilâf ve'l-Münâzara: Bu derste mantık ilmi ve bu ilmin usûlü'l fıkıh ile alakası, usûlü'l-fıkıhta ihtilâf ve münazaranın hükümleriyle âdâbına yer verilmiştir.

Dördüncü Dönem:

Edilletü'l-Ahkâm 3 (Hükümlerin Delilleri 3): Bu derste kıyas delili işlenmektedir.

Makâsîdü'ş-Şerîa (Şer'î Hükümlerin Gayeleri): Bu derste makâsîdü'ş-Şerîanın tanımı, deliller, bu ilmi bilmenin yolu, sıfatları, şartları, ilmin oluşumu, tedvin edilmesi, konusu, faydası, usûl ile alakası, kısımları, İmam Şafii'nin maksatları taksim yöntemi, makâsîdın ictihâdi delillerle alakası, müctehid için makâsîdın önemi, ictihâta makâsîd ilminin kullanılması (özellikle çağdaş meselelerde), makâsîd kuralları konuları işlenmektedir.

Beşinci Dönem:

Edilletü'l-Ahkâm 4 (Hükümlerin Delilleri 4): Üzerinde ittifak olmayan fer'i deliller (İstishâb, şer'u men kablenâ, kavlü's-sahabi, istihsan, örf, seddu'zzerâî), delillerin teâruzu konuları ele alınmaktadır.

El-Kavâidü'l-Fıkhiyye 1 (Fıkıh Kâideleri 1): Fıkıh kâidelerinin doğuşu, gelişimi, tedvini ile çeşitleri, hüccet oluşu, bu alanda yazılmış kitaplar incelenmektedir. Bununla beraber önemli kâidelerden bazıları tek tek ele alınarak tafsilatlı bir şekilde işlenmektedir. Bu derste şu kâidelere yer verilir: Ameller niyetlere göredir, şek ile yakîn zâil olmaz, meşakkat teysiri celbeder, zarar ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.

Altıncı Dönem:

Delâletü'l-Elfâz 1 (Lafızların Delâleti 1): Bu derste lafızların kısımları (Hakikat, mecâz, mücmel, zâhir, emir, nehiy) konularına yer verilmiştir.

El-Kavâidü'l-Fıkhiyye 2 (Fıkıh Kâideleri 2): Bu derste önceki dönemdeki kâidelere yenileri eklenerek devam edilmektedir. Bu kâideler: Âdet muhakkemdir, kelâmın i'mâli ihmâlinde evlâdır, vücutta bir şeye tabi olan hükümde dahi ona tabi olur, mevrîd-i nasta ictihâda mesâğ yoktur, ictihâd ictihâdla nakz olunmaz, alınması haram olanın verilmesi de haramdır.

Yedinci Dönem:

Delâletü'l-Elfâz 2 (Lafızların Delâleti 2): Âmm ve hâs, mutlak ve mukayyet, mantûk ve mefhum, mânâ harfleri, ihtilâflı meselelerde yapılması gerekenler işlenmektedir.

Tahricü'l-Fürû Ale'l-Usûl (Fıkıh Hükümlerin Usûlî Dayanakları): Bu derste usûl ve fûruun anlamı, tahricin anlamı, tahric ilmiyle usûlü'l-fıkıh ilmi arasındaki ilişki, tahricin nasıl yapıldığı, usûl kâidelerini bilmenin tercih hususunda nasıl fayda sağladığı gibi konular ele alınmaktadır.

El-Bahsü'l-İlmî (İlmî Araştırma): Bu derste usûlü'l fıkıh kapsamında tez hazırlama aşamaları, ilmî araştırma yaparken izlenecek yollar öğrencilere öğretilir.

Sekizinci Dönem:

El-İctihâd: İctihâdın manası ve hükümleri, taklid, fetva vermek ve hükümleri, teâruz ve tercih konularına yer verilmiştir.⁵⁶

2. Türkiye’de Fıkıh Dersleri

Dört yıl ilkokul, dört yıl ortaokul ve dört yıl lise olmak üzere 4+4+4 şeklinde bir sistem uygulanan Türkiye’de örgün eğitim toplamda 12 yıldır. Din öğretimi müfredatı açısından ilkokuldan sonra biri normal ortaokul ve lise diğeri de imam hatip ortaokulu ve imam hatip liseleri olmak üzere iki kısımda incelemek gerekir.

Yüksek öğretimde ise fıkıh dersleri, İlahiyat Ön lisans, İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programları ile İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültelerinin müfredatlarında yer almaktadır. Son yıllarda bazı Hukuk Fakültelerinin müfredatlarında da İslâm Hukuku derslerine yer verildiği görülmektedir.⁵⁷

2.1. İlkokul ve Ortaokul ile Lise Müfredatlarında Fıkıh Konuları

Türkiye’de ilkokulla birlikte birinci kategoride yer alan okullarda dini bilgiler, on iki yıllık zorunlu örgün eğitim sistemi içerisinde ilkokul dördüncü sınıftan itibaren lise son sınıfa kadar haftada 2 saat Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde zorunlu olarak verilmektedir.

Dördüncü sınıf müfredatının “İslâm’ı Tanıyalım” ünitesinin İslâm’ın Şartları başlığı⁵⁸ altında namaz, zekât, oruç ve hac konularına yer verilmektedir.⁵⁹ “Din ve Temizlik” ünitesinde ise ibadetlerle temizlik arasındaki münasebet konusu yer almaktadır.⁶⁰ Söz konusu müfredata uygun olarak yazılan ders kitaplarında ise beden, elbise ve çevre temizliğinin yanı sıra abdest ve taharet konuları işlenmiştir.⁶¹

Fıkıhın önemli konularından biri olan oruç ibadetine “Ramazan ve Oruç” başlığıyla beşinci sınıfın ikinci ünitesinde yer verilmiştir. “Ramazan orucu ve önemi, Ramazan ve oruçla ilgili kavramlar, Kültürümüzde ramazan ve oruç şeklinde üç başlıkta ele alınmıştır.⁶² Altıncı sınıfta namazın önemi, kılınışı ve çeşitleri⁶³, yedinci sınıfta hac, umre ve kurban ibadetleri⁶⁴, sekizinci sınıfta ise zekât ve sadaka⁶⁵ konularına yer verilmiştir.

Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredatında her bir sınıf düzeyinde fıkıh konuları yer almaktadır. Dokuzuncu sınıf müfredatının İslâm ve İbadet başlıklı üçüncü ünitesinde “İslâm’da ibadetin kapsamı, amacı ve önemi konularıyla ibadet yükümlülüğü, ibadetlerin ilkeleri ve ibadetlerle ahlak arasındaki

⁵⁶ Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü'ş-Şeria el-mukarrarâtülleti yer'âhe kısmü usûli'l-fikhi, Erişim: 1 Ocak 2024. https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/Pages/asolfeqh_history_271214362.aspx.

⁵⁷ Bk. Kocaeli Üniversitesi, “Hukuk Fakültesi Müfredatı”, Erişim: 15 Nisan 2024. <https://hukuk.kocaeli.edu.tr/>

⁵⁸ Millî Eğitim Bakanlığı, “Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı 4-8”, <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>, 17.

⁵⁹ Hulusi Yiğit vd. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4. Sınıf Ders Kitabı* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022), 37-41.

⁶⁰ DKAB Dersi Öğretim Programı, 19.

⁶¹ Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, 106-107.

⁶² DKAB Dersi Öğretim Programı, 22.

⁶³ DKAB Dersi Öğretim Programı, 27.

⁶⁴ DKAB Dersi Öğretim Programı, 32.

⁶⁵ DKAB Dersi Öğretim Programı, 37.

ilişkilere yer verilmiştir.⁶⁶ Onuncu sınıfının üçüncü ünitesinde yer alan “din ve aile, din ve sosyal değişim, din ve ekonomi ile din ve sosyal adalet” konuları fikhin kapsamına girmektedir.⁶⁷ Aynı sınıfın beşinci ünitesinde ise fikhin önemli konularından biri olan mezhepler konusu “İslâm Düşüncesinde Fıkhî Yorumlar” başlığı altında ele alınmıştır.⁶⁸ On birinci sınıf müfredatında ise fikhin kapsamına giren konulardan biri olan cihat ve savaş hukukuna dair bilgilere yine üçüncü ünite de yer verilmiştir.⁶⁹ Güncel fıkıh meseleleri kapsamında yer alan iktisat, gıda, sağlık ve tıpla ilgili güncel meseleler on ikinci sınıf müfredatının “Güncel Dinî Meseleler” başlıklı dördüncü ünitesinde kendisine yer bulmuştur.⁷⁰

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yanı sıra ortaokul düzeyinde haftada iki saat olmak üzere iki bölümden oluşan (İslâm 1 ve 2) seçmeli “Temel Dini Bilgiler” dersi yer almaktadır. Söz konusu dersin ikinci bölümü fikhin önemli konularından olan “dinî hükümler, namaz, oruç, zekât, hac ve kurban” konularını içermektedir.⁷¹ Yine ortaokul 6, 7, ve 8 sınıflar düzeyinde “Hukuk ve Adalet” adında bir seçmeli ders bulunmakla birlikte dersin içeriği doğrudan günümüz merî hukukla bağlantılı olarak ele alınmıştır.⁷² Dolayısıyla fıkıhla doğrudan bir bağlantı kurmak oldukça zordur.

Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgesinde lise türlerine göre okutuldukları sınıflar farklılık gösterse de bütün lise türlerinde iki bölümden oluşan (İslâm 1 ve 2) “Temel Dini Bilgiler” adıyla bir seçmeli ders olarak yer almaktadır.⁷³ Birinci bölümde fıkıhla ilgili “İslâm ve Hayat”, “İslâm ve Ekonomik Hayat” ve “İslâm ve Hukuk” başlıklı üç üniteye yer verilmiştir. Bu ünitelerde başta fikhin temel ilkeleri olmak üzere aile, borçlar ve ceza hukukuna dair konular ele alınmıştır.⁷⁴ Seçmeli Temel Dini Bilgiler dersinin ikinci kısmında (İslâm 2) ikinci ünite namaza, üçüncü ünite oruç ve zekâta, dördüncü ünite ise hac ve kurban konularına ayrılmıştır.⁷⁵

2.2. İmam Hatip Ortaokulu ve Liseleri Müfredatında Fıkıh Dersleri

İmam hatip ortaokullarının 2023-2024 haftalık ders çizelgesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yanı sıra 6 ve 7. Sınıflarda haftada bir saat olmak üzere okutulması zorunlu olan Temel Dini Bilgiler dersi yer almaktadır.⁷⁶ İmam hatip liseleri haftalık ders çizelgesinde fıkıh konularının işlendiği onuncu sınıf

⁶⁶ Millî Eğitim Bakanlığı, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_05/15104708_201813015378536-DKAB_9-12_SYnYf_DOP_2018.pdf, 16.

⁶⁷ DKAB Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim), 21.

⁶⁸ DKAB Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim), 24.

⁶⁹ DKAB Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim), 26.

⁷⁰ DKAB Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim), 32.

⁷¹ Millî Eğitim Bakanlığı, “Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17173525_TemelDiniBilgiler_Ortaokul_2017.pdf, 14, 22-28.

⁷² Millî Eğitim Bakanlığı, “Hukuk ve Adalet Dersi Öğretim Programı (Ortaokul 6, 7 Veya 8. Sınıf)”, Erişim: 15 Ekim 2023, <https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2017111153856850-HUKUK%20VE%20ADALET%20ÖĞRETİM%20PROGRAMI%20Kasım2017.pdf>

⁷³ Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_02/21173451_ort_ogrtm_hdc_2018.pdf

⁷⁴ Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=323>, 14-17.

⁷⁵ Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı”, Erişim : 15 Ekim 2023, <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=323>, 20, 22-24.

⁷⁶ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “İmam Hatip Ortaokulu Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/12100233_icho-haftalik-cizelge.pdf.

“Fıkıh” dersinin yanı sıra dokuzuncu sınıfta Temel Dini Bilgiler” dersi ile 11. Sınıfta Hitabet ve Mesleki Uygulama” derslerine yer verilmiştir.⁷⁷

2.2.1. İmam Hatip Ortaokulları Müfredatında Fıkıh Dersleri

DKAB dersi müfredatı diğer ortaokullarla aynı olan İmam-Hatip Ortaokullarında, altıncı ve yedinci sınıfta haftada bir saat olan “Temel Dini Bilgiler” dersinde ağırlıklı olarak inanç ve mü’min kimseden beklenen tutum ve davranışların yanı sıra temizlik çeşitleri, namazla ilgili hükümler, sehiv ve tilâvet secdesi, namaz duaları gibi ibadet konularına da yer verilmiştir.⁷⁸Bu öğrenim seviyesinde müstakil olarak okutulan bir fıkıh dersi yoktur.

2.2.2. İmam Hatip Liselerinin Müfredatında Fıkıh Dersleri

İmam hatip lisesi dokuzuncu sınıf müfredatında haftada 1 saat olarak yer alan “Temel Dini Bilgiler” dersinin “İbadet Hayatımız” başlıklı ikinci ünitesi temel ibadetleri içermektedir.⁷⁹İlgili ünite; ibadetin kabul şartları, temizlikle ilişkisi, abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, infak, sadaka, zekât, hac, umre ve kurban başlıkları altında işlenmektedir.⁸⁰

İmam-Hatip lisesi onuncu sınıf müfredatında haftada iki saat olmak üzere zorunlu “Fıkıh” dersi yer almaktadır. Toplam beş üniteden oluşan fıkıh müfredatının “Fıkıh İlmi” başlıklı birinci ünitesi “fıkıhın amacı ve önemi, fıkıhın konusu ve kapsamı, fıkıh ile fıkıh usulü ilişkisi, fıkıh ilminin diğer ilimlerle ilişkisi, fıkıh ilminin temel ilkeleri” konularını içermektedir. Daha sonra “Fıkıh İlminin Doğuşu, Gelişmesi ve İçtihad”⁸¹, “Fıkıhî Hükümler ve Kaynakları”⁸², “İbâdât”⁸³, “Muâmelât ve Ukûbât”⁸⁴ başlıkları altında diğer ünitelerde⁸⁵ fıkıhın belli başlı konuları ele alınmıştır.⁸⁶

Diğer taraftan on birinci sınıf Hitabet ve Mesleki uygulama dersi müfredatının “Dinî Hitabet Türü Olarak Hutbe ve Vaaz” başlıklı üçüncü ünitesinde fıkıhın konularından hutbenin hükümlerine yer verilmiştir. Ayrıca “Cenaze ve Adabı” başlıklı altıncı ünitesinde ise cenazeye ilgili fıkıhî hükümler⁸⁷ ele alınmıştır.

2.3. İlahiyat Ön Lisans ve Lisans Programlarında Fıkıh Dersleri

Türkiye’de yükseköğretim düzeyinde fıkıh dersleri iki yıllık ilahiyat/İslâmî ilimler ön lisans ve İLİTAM programları ile dört yıllık İlahiyat/İslâmî ilimler lisans programlarında yer almaktadır.

⁷⁷ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Anadolu İmam Hatip Lisesi Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/11120859_ahil-haftalik-cizelge.pdf.

⁷⁸ Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=383,11>; Abdullah Açık vd., *Temel Dini Bilgiler (İslâm 2)* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021), 42-81.

⁷⁹ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_TDB_DOP.pdf, 90.

⁸⁰ Ahmet Özdemir vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Temel Dini Bilgiler* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021), 40-66.

⁸¹ Mezheplerin Oluşum Dönemi başlığı altında dört mezhep, Fıkıh İlminde Mezhepler Sonrası Gelişmeler konuları ele alınmıştır.

⁸² Bu başlık altında ehliyet, hüküm, azimet ve ruhsat, asli ve fer’i deliller konuları yer almaktadır.

⁸³ Namaz, zekât, hac, kurban, oruç, cihat konuları ele alınmıştır.

⁸⁴ Sosyal hayat (aile hayatı ve hükümleri, miras), Ekonomik hayat (mülkiyet, akitler, karz, sarf, faiz, borsa, sigorta, enflasyon, hileli satış, karaborsacılık, yapay olarak fiyatlarla oynama) ve İslâm ceza hukuku konularına yer verilmiştir.

⁸⁵ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Fıkıh Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_FYkYh_DOP.pdf, 18.

⁸⁶ Söz konusu müfredata uygun olarak yazılan ders kitabı için bk. Orhan Çeker vd., *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh* (Ankara: Devlet Kitapları, 2019).

⁸⁷ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Hitabet ve Mesleki Uygulama Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Kasım 2023, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_Hitabet_DOP.pdf, 80.

2.3.1. İlahiyat Ön Lisans Programlarında Fıkıh Dersleri

Türkiye’de 2023-2024 Eğitim Öğretim yılı itibariyle ilahiyat alanında eğitim veren üç ön lisans programı bulunmaktadır. Bunlar Anadolu Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi’ne bağlı Açık Öğretim Fakültesi bünyesinde İlahiyat Ön lisans ve Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi bünyesinde eğitim veren İslâmî İlimler ön lisans programlarıdır. Her üç programda fıkıhla ilgili üç zorunlu ders bulunmaktadır. Bunlardan biri her üç programda da birinci yarıyıl müfredatında yer alan “İslâm İbadet Esasları” ve ikinci yarıyıl da yer alan “İslam Hukukuna Giriş” ile üçüncü yarıyıl da yer alan “Günümüz Fıkıh Problemleri” dersidir.⁸⁸ İslâm İbadet Esasları dersinde “ibadet kavramı ve mükellefiyet, temizlik, namaz, oruç, zekât, hac, umre, kurban, adak, yeminler ve kefaretlere”⁸⁹ konuları işlenirken İslâm Hukukuna Giriş dersinde ise İslâm hukukunun tarihsel gelişimi, okulları, kurumları, alt disiplinleri, teorisi (hüküm ve içtihat) ve pratiği (aile hukuku, eşya hukuku, borçlar hukuku, uluslararası hukuk ve ceza hukuku) konuları işlenmektedir.⁹⁰ Günümüz Fıkıh Problemleri dersinde ise “Fıkıh ve ichtihad, fıkıhta hükümlerin değişmesi, ibadet hayatı, hilâli tespit şekli, cem etme sebepleri, kadınların özel hallerinde ibadetleri, zekat, eş seçimi ve velinin rolü, boşama yetkisi ve devri, aynı anda gerçekleşen üç boşama, istihale ve karışımı yiyecek içeceklerde helallik, alkollü içecekler ve bağımlılık, fıkıh açısından tıbbî uygulamalar, İslâmî açıdan eğlence, spor ve sanat, ticari hayatta helaller ve haramlar, vade farkı, kaparo, sigorta, faizli işlemleri katılım bankacılığı, menkul kıymetler, gayrimüslimlerle ilişkiler.” gibi konular yer almaktadır.⁹¹

2.3.2. İlahiyat Lisans Programlarında Fıkıh Dersleri

Türkiye’de lisans düzeyinde ilahiyat eğitimi, İlahiyat ve İslâmî İlimler fakültelerinde verilmektedir. Bu fakültelerin isimlerinde ve eğitim dillerinde (Türkçe, Arapça ve İngilizce) farklılık olmakla birlikte müfredatları büyük oranda aynıdır. Ancak ilk, orta, lise ve ön lisans programlarının aksine lisans programlarında içerik büyük oranda benzer olmasına rağmen ders isimleri ve derslerin bulunduğu dönem bakımından üniversiteler arasında farklılık bulunabilmektedir. Bu nedenle fıkıh dersi bakımından bütün ilahiyat fakültelerinin müfredat ve ders içeriklerini tek tek ele almak yerine bir fakülte örneği üzerinden karşılaştırma yapılacaktır. Bu çalışmada 2013 yılında kurulan ve 2015-2016 öğretim yılında eğitim öğretime başlayan Kocaeli Üniversitesi (KOU) İlahiyat fakültesi⁹² tercih edilmiştir. Bu tercihin en önemli nedeni, en güncel İlahiyat müfredatına ve en kapsamlı fıkıh müfredatına sahip olan fakültelerden biri olmasıdır. Zira KOU İlahiyat Fakültesi müfredatında haftada 16 saat zorunlu, 18 saat program seçmeli ve 4 saat üniversite seçmeli olmak üzere toplamda 38 saat fıkıh dersi yer almaktadır.⁹³

⁸⁸ İstanbul Üniversitesi, “İlahiyat Ön Lisans Programı Eğitim Bilgi Sistemi”, Erişim: 17 Ekim 2023, [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\)&yil=2022](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim)&yil=2022); Anadolu Üniversitesi, “İlahiyat Program Tanıtımı” Erişim: 17 Ekim 2023, <https://www.anadolu.edu.tr/acikogretim/turkiye-programlari/acikogretim-fakultesi-onlisans-programlari-2-yillik/ilahiyat>; Atatürk Üniversitesi, “İslâmî İlimler Genel Bilgiler”, Erişim: 17 Ekim 2023, <https://ataaof.edu.tr/programlar/İslâmî-ilimler-ilahiyat>

⁸⁹ İstanbul Üniversitesi, “İslâm İbadet Esasları”, Erişim: 17 Ekim 2023, [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlenec/?id=777735&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\);](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlenec/?id=777735&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim);) Atatürk Üniversitesi, “İslâmî İlimler Genel Bilgiler”, Erişim: 17 Ekim 2023, <https://ataaof.edu.tr/programlar/İslâmî-ilimler-ilahiyat>

⁹⁰ İstanbul Üniversitesi, “İslâm Hukukuna Giriş”, Erişim: 17 Ekim 2023, [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlenec/?id=777720&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlenec/?id=777720&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim))

⁹¹ Bk. <https://abp.anadolu.edu.tr/tr/ders/tanitim/219217/47/2>, Erişim: 21 Nisan 2024.

⁹² Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi Hakkında”, Erişim: 1 Nisan 2024. <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/sayfalar/hakkimizda-ced>

⁹³ Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi Dersler”, Erişim: 17 Ekim 2023, <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/>

1992 yılında kurulan Kocaeli Üniversitesi günümüzde 21 Fakülte, 16 Meslek Yüksekokulu ve 4 Enstitü ile hizmet veren bir devlet yükseköğretim kurumudur. 2679 akademik personeli olan üniversitede 61.300 öğrenci öğrenim görmektedir. Uluslararası etkileşimleri bünyesinde barındıran üniversite 2023 yılı itibariyle 84 ülkeden 1898 öğrenciyi lisans ve lisansüstü eğitimi için kabul etmiştir.⁹⁴

Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Kur'an, Arapça, kelam, fıkıh, hadis ve tefsir gibi temel İslâmî ilimlerin yanı sıra siyer, İslâm tarihi, din felsefesi, dinler tarihi, din sosyolojisi ve din psikolojisi gibi lisans dersleri verilmektedir. Lisans derslerini örgün ve uzaktan (İLİTAM) olmak üzere iki ayrı program altında veren fakültenin sunduğu uzaktan eğitim hizmetine de Türkiye'nin her yerinden katılım sağlanmaktadır. İncelememizin kapsamında yer alan örgün lisans eğitimi zorunlu Arapça hazırlık sınıfıyla beraber toplamda 5 yıldır.

İlahiyat Fakültesinden mezun olanlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra teşkilatında vaiz, imam-hatip, müezzin-kayyım, Kuran kursu öğreticisi; Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda din kültürü ve ahlak bilgisi, imam hatip ortaokulu ve liselerinde ise meslek dersleri öğretmeni olarak çalışma olanaklarına sahiptir. Bu durum ilahiyat fakültelerinin müfredatına pedagojik formasyon derslerinin dahil edilmesini beraberinde getirmiştir.⁹⁵ Ayrıca ilahiyat fakültesi mezunları orduda din subayı, hastane ve öğrenci yurtlarında manevi danışmanlık görevlerinin yanı sıra lisansüstü öğrenime devam ederek ilahiyat fakültelerinde öğretim elemanı olabilmektedirler.

2.3.2.1. Zorunlu Fıkıh Dersleri⁹⁶

İslâm İbadet Esasları: “Temizlik, İslâm'ın temel ibadetleriyle ilgili (namaz, zekât, oruç, hac, kurban) fikhî hükümler, yemin, adak ve kefâretler, helâl ve haram kavramları, gıda, giyinme, tedavi, ticari işlemler, spor, sanat ve eğlence hayatına” ilişkin helâller ve haramlar konuları ele alınmaktadır.

İslâm Hukukuna Giriş: “İslâm fikhının tarihi gelişimi (Fıkıhın doğuşu, mezheplerin teşekkülü, mezhepler dönemi, kanunlaştırma dönemi), şer'î hükümler ve kaynakları, şer'î hükümlerin genel maksatları, İslâm fikhının literatürü, genel yapısı ve fikhın genel kâideleri” konuları işlenmektedir.

İslâm Hukuku 1: Bu derste, “İslâm şahıs hukuku (ehliyet ve çeşitleri), İslâm aile hukuku (nikâh akdi, evliliği sona erdiren işlemler, evliliğin sona ermesinin sonuçları), İslâm miras hukuku (temel kavramlar ve kırk hâl), İslâm anayasa hukuku (devletler hukuku ve kamu maliyesi), İslâm ceza hukuku (suç ve ceza kavramları, suçun unsurları, ceza ilkeleri, suçlar ve cezaları)” konuları işlenmektedir.

İslâm Hukuku 2: “İslâm eşya hukuku (mal kavramı, mülkiyet hakkı ve çeşitleri, sınırlı aynî haklar), borçlar hukuku (borç kavramı, borcun unsurları ve kaynakları, özel borç ilişkileri), İslâm yargılama hukuku (yargılama kavramı, yargı görevi ve kurumları, kâdî, yargılama usûlü, ispat vasıtaları)” konuları ele alınmaktadır.

İslâm Hukuk Usûlü 1: Bu derste “İslâm hukukunun kaynakları (Kitap, sünnet, icma, kıyas, maslahat, istihsan, örf, sedd-i zerâi, önceki şartlar, sahabi kavli) işlenmektedir.

⁹⁴ Kocaeli Üniversitesi Hakkında, Erişim: 21 Nisan 2024, <https://www.kocaeli.edu.tr/>

⁹⁵ Yüksek Öğretim Kurulu'nun 23/06/2017 tarih ve 75850160-104.01.07.01.43446 sayılı kararı.

⁹⁶ Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi Müfredatı Zorunlu Fıkıh Dersleri” Erişim: 3 Nisan 2024, <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/>

İslâm Hukuk Usûlü 2: Hüküm (Teklifi ve vaz’i hükümler), hâkim, hüsün-kubuh teorisi, hükme konu olan fiiller, mükellef ve ehliyet teorisi, nasları anlamının ve hüküm çıkarmanın yolları, elfaz bahisleri, hükümlerin gayeleri, delillerin teâruzı, nesih, içtihâd ve taklid” ele alınır.⁹⁷

Bütün bu zorunlu derslerde klasik fikhın konuları modern tasnif ve yöntemlere göre işlenmekte olup daha çok doğrudan ilgili dersler için yazılan kitaplar okutulmaktadır.⁹⁸ Başta eğitim dili Arapça olan İslâm Hukuku 2 dersi olmak üzere eğitim dili Türkçe olan diğer derslerde ders kitaplarının yanı sıra *Usûlü’s-Serahsî, el-İhtiyâr, Muhtasârü’l-Kudûrî* ve *el-Veciz* gibi fikhın klasik ve modern literatüründen seçilen Arapça metin okumalarına da ders işleniş sürecinde yer verilmektedir.

2.3.2.2. Seçmeli Dersler⁹⁹

İslâm Hukuku’nun Genel İlkeleri: Bu derste fikhın genel ilkeleriyle ilgili kavramlar ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’nin mukaddimesinde yer alan fikhın genel ilkeleri örnekleriyle beraber işlenmektedir.

İslâm Çocuk Hukuku: “Çocuk kavramı, çocuğun ehliyeti, ehliyet durumuna göre tasarruflarının geçerliliği, dinî, malî ve cezaî sorumlulukları, çocuğun aile ve toplumda sahip olduğu haklar” ele alınmaktadır.

Klasik Fıkıh Metinleri: Bu derste klasik eserlerden seçilen usûl-i fikhî, fûrû-i fikhî ve kavâid metinleri tanıtılarak okutulmaktadır.

Mukayeseli İslâm Hukuku: “Fukahanın ihtilaf nedenleri, mezheplerin teşekkülü ve örneklerle mezhep görüşlerinin mukayesesi” işlenmektedir.

Günümüz Fıkıh Problemleri: Derste “fıkıh ilminde ortaya çıkan yeni sorunlar (ibadetler, aile hayatı, ticari hayat, gıda maddeleri, tıp, sanat, spor ve eğlence, gayri müslimlerle ilişkiler vb. konularla ilgili fikhî problemler) ve çözümleri” ele alınmaktadır.

Osmanlı Hukuk Düzeni: Osmanlı hukukunun temel özellikleri, tarihi arka planı, şer’î hukuk-örfî hukuk ayırımı, kanunnameler, fetva ve kaza müesseseleri, şer’iyye sicilleri, batılılaşma döneminde Osmanlı hukuku ele alınmaktadır.

Vakıflar Tarihi ve Hukuku: Derste vakıf hukukuna dair fikhî hükümler işlenmektedir.

Modern Fıkıh Metinleri: Modern dönemde yazılan fıkıh eserlerinden seçilen usûl-i fikhî, fûrû-i fikhî ve kavâid metinleri tanıtılarak okutulmaktadır.

İslâm Hukuk Metodolojisinde İctihâd Düşüncesi: İctihâdın kavramsal sınırı, müctehid, ictihâdın konusu-sahası, ictihâd ehliyeti ve şartları, ictihâdın hükmü, isabet meselesi, sürekliliği bakımından ictihâd” konuları işlenmektedir.

İslâm İktisat Düşüncesi: Bu derste, İslâm iktisadının kaynakları, özellikleri, tarihi ve literatürü, İslâm kamu mâliyesi, İslâm iktisat siyaseti ve bunlara dair fikhî hükümler konuları ele alınmaktadır.

⁹⁷ Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi Ders İçerikleri”, Erişim: 3 Nisan 2024, <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/>

⁹⁸ Abdullah Kahraman vd., *İslam İbadet Esasları*, 6. baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024); Abdullah Kahraman, *İslâm Hukukuna Giriş* (Ankara: BİLAY, 2021); Ahmet Yaman, Halit Çalış, *İslam Hukuku* (Ankara: BİLAY, 2018); Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü*, 6. Baskı (İstanbul: Rağbet, 2023).

⁹⁹ Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi Müfredatında Yer Alan Seçmeli ve Üniversite Seçmeli Fıkıh Dersleri ve İçerikleri”, Erişim: 21Nisan 2024, <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/>

İslâm Tıp Hukuku: Üniversitenin bütün bölümlerine açık olan bu derste, “hekim ile hasta arasındaki hukuki ilişki, tıbbi müdahaleye meşruiyet kazandıran ölçütler ve bu kriterlere göre tıbbi müdahalelerin sınıflandırılması, tıbbi müdahale ile ihlal edilen şahsiyet hakları ve hekimin hukuka aykırı müdahalelerinin gerektirdiği yaptırımlar” gibi konular incelenmektedir.

Güncel Dinî Meseleler: İslâm Tıp Hukuku dersi gibi bütün üniversite öğrencilerine açık olan bu derste güncel fikhî meselelerin sebepleri, bu konularda ileri sürülen çözüm önerileri ve bunların dayandığı deliller ele alınmaktadır.

İlahiyat müfredatının 2-4. Sınıflar düzeyindeki müfredatında yer alan ve her biri haftada iki ders saati olan seçmeli dersler ilgili sınıflardaki bütün dönemlere dengeli bir şekilde dağıtılarak işlenmektedir. Böylece öğrencinin fıkıh konularıyla irtibatına devamlılık kazandırılması hedeflenmektedir. Bu derslerde belirli bir kitap yerine konuyla ilgili olarak dersin yükümlüsü olan hocan tarafından belirlenen makale, ders notu ve kitaplar okutulmaktadır.

Türkiye’de bünyesinde İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) programı bulunduran on dokuz fakülteden biri de Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’dir. 2017-2028 Öğretim yılında uzaktan öğretim yoluyla eğitim hayatına başlayan bu programda fıkıhla ilgili olarak “Fıkıh Usulü, İslâm Hukuku I ve İslâm Hukuku II” olmak üzere her biri haftada dört saat olan üç tane ders bulunmaktadır.¹⁰⁰ İlahiyat/İslâmî İlimler ön lisans programlarının devamı olarak uygulan bu programdaki fıkıh derslerinin içerikleri örgün ilahiyat programıyla aynı olduğu için ayrıca değinmeye gerek görülmemiştir. Bu programların müfredatında seçmeli ders olmadığını ayrıca belirtmek gerekir. İLİTAM programında ilgili anabilim dalı öğretim üyeleri tarafından kaleme alınan *Fıkıh Usulü, İslam hukuku I ve İslam Hukuku II* ders notları ders materyali olarak okutulmaktadır.¹⁰¹

Sonuç

Suudi Arabistan’da fıkıh öğretimi, okul öncesinden başlayarak eğitimin son aşamasına kadar seyretmektedir. Bu aşamalar ders programları ve ders kitaplarından incelendiğinde lisede usûl konuları eklenmekle beraber liseye kadar da öğrencilerin fûrû fikhın neredeyse tüm temel konularından haberdar olacak şekilde eğitim gördüğü anlaşılmıştır. Lisenin ilk yılı öğrenciler ortak dersler aldıktan sonra ikinci sınıftan itibaren farklı bölümler seçebilmektedir. Bu öğrenim düzeyinde Türkiye’deki İmam Hatip mesleki programıyla kıyaslanabilecek benzerlikte olan ve çalışmamızın kapsamında yer verdiğimiz Şer’î İlimler Programında müstakil birer Fıkıh ve Fıkıh Usûlü dersi yer almaktadır.

Türkiye’de ise fıkıh konularını da ihtiva eden dini bilgiler, ilkokul dördüncü sınıftan itibaren lise son sınıfa kadar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde zorunlu olarak okutulmaktadır. İkinci kategoride yer alan

¹⁰⁰ Kocaeli Üniversitesi, “İlahiyat Fakültesi İLİTAM Müfredatında Yer Alan Fıkıh Dersleri ve İçerikleri” Erişim: 21Nisan 2024,<https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/>

¹⁰¹ İslam Hukuku I ders notu için bk. https://s3.cloud.ngn.com.tr/alms256/course/2889837/activity/2895438/İslam_Hukuku_I_Kitap_Formatı_2024.pdf?AWSAccessKeyId=ALMS%3aalms-storage%40advancity.com.tr&Expires=1713709073&Signature=zOG7dConhqSAUqvQVtCAeQBIB4w%3d, Erişim: 21 Nisan 2024.

ve DKAB dersi müfredatı diğer ortaokullarla aynı olan İmam-Hatip Ortaokullarında fıkıh konularına zorunlu Temel Dini Bilgiler dersinde de yer verilmiştir.

Her iki ülkede bütün eğitim düzeylerine uygun olarak fıkıh konularının öğretildiği görülmüştür. Türkiye’de İmam hatiplerde ve ilahiyat fakültelerinde, Arabistan’da eğitimin her kademesinde ve şeriat fakültelerinde fıkıh eğitiminin yoğunlaştığı görülmüştür. Suudi Arabistan’da Hanbeli fikhı ağırlıklı eğitim verildiği Türkiye’de ise liseye kadar daha çok Hanefi fikhı, lisans düzeyinde Hanefi fikhının yanı sıra diğer mezhep görüşlerini de ihtiva eden bir eğitim verilmektedir. Bu mezhepsel farklılık ilgili okullarda okutulan ders kitaplarına da yansdığı görülmüştür.

Farklı eğitim basamağı müfredatlarında olsa da her iki ülkede de klasik fıkıh ve fıkıh usulü konularının tamamının müfredatlarda yer aldığı görülmüştür. Bu durum, iki ülke arasındaki diploma denkliği işlemlerinde ve öğrenci değişim programlarında fıkıh müfredatı açısından bir sorun yaşanmayacağını göstermektedir. Bu yönüyle yaptığımız çalışmanın diğer ilim dallarında da benzer çalışmalara örneklik teşkil edeceği umulmaktadır.

Kaynakça

A. Kişisel Görüşme

Karataş, Esra. (İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi mezunu). Kişisel Görüşme, Ekim, 2023.

B. Kitap

Açık, Abdullah vd. *Temel Dini Bilgiler (İslâm 2)*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021).

Âsimî, Abdurrahman b. Muhammed b. KâsımNecdî. *Hâşiyetü'r-Ravzi'l-mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni'*. nşr. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Cibrîn, Sa'd b. Abdurrahman b. Kâsım. 7 Cilt. 6. Baskı. y.y.: y.y., 1416.

Çeker, Orhan vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Fıkıh*. Ankara: Devlet Kitapları, 2019.

Dirasetü'l-İslâmiyye, Mine's-saffi'r-râbi' ila's-saffi's-sâdis/-el-fusûl (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443-1444).

Dirasetü'l-İslâmiyye, *Fıkıh 1*, (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443).

Dirasetü'l-İslâmiyye, *Fıkıh 2*, (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1443).

Dirasetü'l-İslâmiyye, *Mine's-saffi'l-evveli'l-ibtidâi ila's-saffi's-sâlis/l-ibtidâi/el-fusûlü'd-dirâsiyye mine'l-evveli ila'l-fasli'd-dirâsi es-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1442-1444).

Dirasetü'l-İslâmiyye, *Mine's-saffil-evveli'l-mutavassıt ila's-saffi's-sâlis el-mutavassıt/el-fusûlü'd-dirâsiyye mine'l evvel ila'l-fasli'd-dirâsiyyi's-sâlis* (Riyad: Vizâretü't-Ta'lîm, 1442-1444).

İbn Kudâme, Ebû Muhammed MuvaffakuddînAbdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî uşûli'l-fıkh'alâmezhebi'l-İmâmAhmed*. 6. Basım. Riyad: Dârü'l Âsime, 1419.

Kahraman, Abdullah vd. *İslam İbadet Esasları*. 6. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.

Kahraman, Abdullah. *İslâm Hukukuna Giriş*. Ankara: BİLAY, 2021.

Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usulü*. 6. Baskı. İstanbul: Rağbet, 2023.

Özdemir, Ahmet vd. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Temel Dinî Bilgiler*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.

Yaman, Ahmet ve Çalış, Halit. *İslam Hukuku*. Ankara: BİLAY, 2018.

Yaman, Ahmet ve Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Yiğit, Hulusi vd. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022.

C. Makale

Canpolat, Orhan. "Arap Ülkelerinde İlahiyat Fakültelerinin Yapılanması, Eğitim Sistemi ve Mezunlarının İstihdam Alanları". *Dem Dergi* 8 (Ocak- Nisan 2011): 80-85.

Eşit, Yusuf. "Ürdün'de Fıkıh Dersleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 459-487.

Gabarin, Ahmad Yousef al-Hassan. "İslam Ülkelerindeki Yüksekokullarda Bilim Tarihi Dersinin Müfredata Eklenmesi Üzerine". çev. Salim Aydüz. *Dört Öge* 4/8 (Ekim 2015), 191-199.

Gündoğdu, Yusuf Bahri. "Suudi Arabistan Eğitim Sistemi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (2013), 135-158.

Kırkız, Mustafa. "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 167-189.

Koca, Ferhat. "Muvaffakuddin İbn Kudâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Küçük, Raşit. “İlâhiyat Fakültelerinin Ders Programları ve Bazı Düşünce ve Teklifler”. *Dem Dergi* 8/4 (Ocak- Nisan 2011), 54-58.

D. Web Kaynakları

Vizaretü'l Hâriciyyeti, Erişim: 25 Nisan 2023. <https://www.mofa.gov.sa/ar/Pages/default.aspx>,

Vizaretü't Talim delilü'l hutati'd-dirâsiyyeti. Erişim: 18 Eylül 2023, <https://www.moe.gov.sa/ar/education/generaleducation/StudyPlans/Documents/Study-plans-1445.pdf>

Vizaretü't Talimi delilü münessiki'l-mesârâti, Erişim: 16 Eylül 2023. <https://www.moe.gov.sa/ar/education/generaleducation/StudyPlans/Documents/%D8%AF%D9%84%D9%8A%D9%84%20%D9%85%D9%86%D8%B3%D9%82%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA%2030-11-2021.pdf>

Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü'ş-Şerîa tavsîfü bernâmici'ş-şerîati, Erişim: 1 Ocak 2024. https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/study_programs/Documents/khnew.pdf

Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü'ş-Şerîa el-mukarrarâtülletî yer'âhe kısmü'l-fikhi fî merhaleti'l-bakâlûriyyûs, Erişim: 13 Ocak 2024, https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/Pages/alfeqh_history_271214361.aspx.

Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Külliyyetü'ş-Şerîa el-mukarrarâtülletî yer'âhe kısmü usûli'l-fikhi, Erişim: 13 Ocak 2024. https://units.imamu.edu.sa/colleges/sharia/Pages/asolfeqh_history_271214362.aspx.

Kocaeli Üniversitesi, “Hukuk Fakültesi Müfredatı”, Erişim: 15 Nisan 2024. <https://hukuk.kocaeli.edu.tr/>

Millî Eğitim Bakanlığı, “Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı 4-8”. Erişim: 14 Ekim 2023. <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=318>

Millî Eğitim Bakanlığı, “Din Kültürü ve Ahlak Dersi Öğretim Programı 9-12”. Erişim: 15 Ekim 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_05/15104708_201813015378536-DKAB_9-12_SYnYf_DOP_2018.pdf

Millî Eğitim Bakanlığı, “Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17173525_TemelDiniBilgiler_Ortaokul_2017.pdf

Millî Eğitim Bakanlığı, “Hukuk ve Adalet Dersi Öğretim Programı (Ortaokul 6, 7 Veya 8. Sınıf)”, Erişim: 15 Ekim 2023. <https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2017111153856850-HUKUK%20VE%20ADALET%20ÖĞRETİM%20PROGRAMI%201Kasım2017.pdf>

Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_02/21173451_ort_ogrtm_hdc_2018.pdf

Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023. <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=323>.

Millî Eğitim Bakanlığı, “Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dini Bilgiler (İslâm 1-2) Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023, <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=383>

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “İmam Hatip Ortaokulu Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/12100233_iho-haftalik-cizelge.pdf.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Anadolu İmam Hatip Lisesi Haftalık Ders Çizelgesi”, Erişim: 15 Ekim 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/11120859_ahhl-haftalik-cizelge.pdf.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_TDB_DOP.pdf.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Fıkıh Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Ekim 2023.
https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_FYkYh_DOP.pdf

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Hitabet ve Mesleki Uygulama Dersi Öğretim Programı”, Erişim: 15 Kasım 2023. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_03/08143622_Hitabet_DOP.pdf

İstanbul Üniversitesi, “İlahiyat Ön lisans Programı Eğitim Bilgi Sistemi”, Erişim: 17 Ekim 2023. [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\)&yil=2022](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim)&yil=2022)

Anadolu Üniversitesi, “İlahiyat Program Tanıtımı” Erişim: 17 Ekim 2023. <https://www.anadolu.edu.tr/acikogretim/turkiye-programlari/acikogretim-fakultesi-onlisans-programlari-2-yillik/ilahiyat>

Atatürk Üniversitesi, “İlahiyat Genel Bilgiler”, Erişim: 17 Ekim 2023. <https://ataaof.edu.tr/programlar/İslâmi-ilimler-ilahiyat>

İstanbul Üniversitesi, “İslâm İbadet Esasları”, Erişim: 17 Ekim 2023. [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=777735&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=777735&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim))

İstanbul Üniversitesi, “İslâm Hukukuna Giriş”, Erişim: 17 Ekim 2023. [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=777720&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_\(acikogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=777720&bid=21314&birim=ilahiyat_onlisans_programi_(acikogretim))

Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hakkında. Erişim: 1 Nisan 2024. <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/sayfalar/hakkimizda-ced>

Kocaeli Üniversitesi Hakkında. <https://www.kocaeli.edu.tr/> Erişim: 21 Nisan 2024.

Kocaeli üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Bölümü Zorunlu ve Seçmeli Derler Listesi ve Ders İçerikleri. <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/> Erişim: 21 Nisan 2024.

Kocaeli üniversitesi İlahiyat Fakültesi İLİTAM Programı Zorunlu ve Seçmeli Derler Listesi ve Ders İçerikleri. <https://ilahiyat.kocaeli.edu.tr/> Erişim: 21 Nisan 2024.

<https://sharia.ju.edu.jo/Home.aspx> (Ürdün), Erişim: 21 Nisan 2024.

<https://iu.edu.sa/FacultyofQuranandIslamicStudies> (Suudi Arabistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

<https://www.iiu.edu.pk/usuluddin/> (Pakistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

<https://uqu.edu.sa/coldawa> (Suudi Arabistan), Erişim: 21 Nisan 2024.

<https://abp.anadolu.edu.tr/tr/ders/tanitim/219217/47/2>, Erişim: 21 Nisan 2024.

Kocaeli İlahiyat fakültesi İLİTAM Programı Ders İslam hukuku I Ders Notu, https://s3.cloud.ngn.com.tr/alms256/course/2889837/activity/2895438/İslam_Hukuku_I_Kitap_Formati_2024.pdf?AWSAccessKeyId=ALMS%3aalms-storage%40advancity.com.tr&Expires=1713709073&Signature=zOG7dConhqsAUqvQVtCAeQBIB4w%3d, Erişim: 21 Nisan 2024.